

Парасин Н., канд. філолог. наук, докторант
КНУ ім. Т. Шевченка, Київ

КОГНИТИВНЫЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ

В статье проанализированы сферы денотативной референтной объективации цветообозначения (на примере наименования "зеленый"); прослеживается актуализация семантических проявлений названий цвета; выявлена специфика семантики цветообозначения в когнитивном аспекте; выделены сенсорный, сенсорно-ментальный и ментально-сенсорный компоненты семантики цветообозначения.

Parasin N., PhD, Postdoctoral Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

COGNITIVE ASPECTS OF NAMES OF COLOUR

The article analyzes the scope of denotative reference objectification colour terms (for example, the name "Green"). The article traces the update semantic organization of the colour name; identified specific semantics of colour terms in the cognitive aspect, marked sensory, mental and sensory-mental components of the semantics of colour terms.

УДК 81'1:159.922.4

Ю. Письменна, канд. філол. н., асист.
КНУ ім. Т. Шевченка, Київ

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ МЕНТАЛЬНИХ КАТЕГОРІЙ В НАЦІОНАЛЬНИХ ЛІНГВОКУЛЬТУРАХ: КОНТРАСТИВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

*Розглянуто універсальні й етноспецифічні особливості мовної репрезентації ментальних категорій в українській, російській, англійській та італійській мовах. Визначено відмінності у змістовому наповненні *nomina mentalia*, зумовлені специфікою національного характеру та соціокультурних стереотипів етносів.*

Ключові слова: концептуалізація, національна ментальність, етнокультурні особливості.

Неофункціоналізм сучасної лінгвістики, репрезентований когнітивним і комунікативним напрямками, зумовив активний розвиток семантичної теорії.

У межах когнітивної семантики значення тлумачаться як ідеальні синкретичні структури, включені в моделі знання і думки і співвіднесені із контекстом – системою людських знань, що включає як теоретичне пізнання, так і чуттєвий, неусвідомлений, невербалізований досвід. При цьому суб'єкт пізнання вивчається як мовна особистість, сформована в певному соціокультурному ареалі, яка є носієм національно-мовної картини світу, що відбиває специфічні риси етнічної культури і ментальності на тлі універсального логіко-поняттєвого мисленнєвого каркасу людства. Вивченню мовної семантики в антропоцентричному річищі присвячені численні роботи українських мовознавців (І. Голубовська, С.С. Єрмоленко, С.Я. Єрмоленко, В. Жайворонок, В. Кононенко, І. Кононенко, Т. Радзівська, Н. Слухай, О. Снитко, Г. Яворська) і зарубіжні лінгвістичні студії (Ю. Апресян, А. Баранов, Д. Добровольський, Т. Булигіна, О. Шмельов, А. Вежбицька, Т. Вендіна, В. Карасик, О. Кравченко, Дж. Лакофф, Р. Джекендофф, М. Джонсон, В. Маслова, Ю. Степанов, І. Стернін, О. Урисон) та ін.

Семантика мовних одиниць у річищі когнітивних ідей розглядається як результат певного способу осмислення світу на основі співвіднесення мовних значень із концептами і категоріями, тобто як відображення процесів концептуалізації і категоризації у мові.

Категоризація – це процес членування світу (універсуму) на дискретні сутності та групи таких сутностей, що робить можливим зведення необмеженої різноманітності світу до прийнятних (з погляду людини) пропорцій [4, с. 6]. На думку М. Нікітіна, категоризація, або класифікація сутностей світу, – надзвичайно важлива мисленнєва операція, необхідна умова систематизації навколишнього світу у свідомості. Результатом її є певна "конструктивізація" світу, більш абстрактна його картина, що допускає у певних межах абстрагування від можливої природи його сутностей. Наслідком категоризації є т.зв. логічні поняття як функціональний модус концепту, що забезпечує системне упорядкування світу у свідомості людини [5, с. 55].

Значним поступом у створенні цілісної концепції мовного значення стало його вивчення крізь призму явища *концептуалізації* – способу узагальнення людсько-

го досвіду, що об'єктивується структурою, значенням, функціональним модусом вербалізованих концептів [1; 3; 5; 6; 8]. Процесом концептуалізації когнітивісти називають "певний спосіб узагальнення людського досвіду, який мовець реалізує в даному висловленні. Ситуація може бути тією ж самою, а говорить людина про неї по-різному, залежно від того, як вона її в цей момент уявляє, – ось ці уявлення якраз і називаються концептуалізаціями" [6, с. 7]. І. Голубовська, відзначаючи, що "концептуалізація дійсності є багатоканальною і цілісною: це забезпечується одночасною роботою всіх компонентів свідомості людини", – для диференціації функцій звичайної свідомості вважає доцільним говорити про різні види концептуалізації: сенсорно-рецептивну, логіко-поняттєву, емоційно-оцінну та морально-ціннісну, які об'єктивуються національно-мовними формами. Крім того, концептуалізація дійсності тісно пов'язана з культурними схемами, напрацьованими етносом у процесі його історичного розвитку [3, с. 25].

Настанови когнітивізму як загальнонаукового напрямку і когнітивної лінгвістики, зокрема, визначаються спрямуванням на системне вивчення людської свідомості й інтелекту, доступ до яких забезпечує мова. У такому аспекті цікавим буде дослідження мовної репрезентації ментальних категорій. Контрастивне вивчення *лексем, які об'єктивують ментальні категорії* (надалі *nomina mentalia*) в українській, російській, англійській та італійській мовах, дозволить зробити висновки щодо впливу етнічної культури на національний "спосіб мислення" крізь призму дослідження феномену "розуму" як універсальної фундаментальної людської здатності.

Із погляду філософської гносеології будь-яке знання є поєднанням двох протилежних начал – чуттєвого і раціонального, які неможливі одне без одного; раціональне пізнання найбільш повно реалізується мисленням. Згідно з давньою філософською традицією, яка сягає античності, виділяють два основні типи мислення – розсудок і розум.

У межах цієї статті на матеріалі чотирьох мов ми розглянемо перший тип мислення, концептуалізований через такі лексеми: укр. *глузд*, рос. *рассудок*, італ. *ragione*, англ. *reason*.

Розсудок трактується як початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми. Це здатність по-

слідовно й коректно будувати свої думки – побутова, повсякденна форма мислення [ФЭС, с. 203–204]. Рос. *рассудок* (від рос. *рассудить* – "судити, творити суд і правду") означає розсуд, здатність правильно міркувати, розуміти, робити висновки [Даль, IV, с. 50]: *Рассудок не позволял ему сделать это; Рассудком она понимала, как правильно поступить*. В українській мові це значення втілене в стійкому словосполученні *здоровий глузд*: *З позицій здорового глузду це видавалось повною нісенітницею; Здоровий глузд підказував зупинитись, доки не пізно*. Таким чином, важливим змістовим компонентом укр. *глузд* і рос. *рассудок* є поняття *здорового глузду* (рос. *здорового смысла*) як визначальної риси цього типу мислення. У деяких випадках укр. *глузд* і рос. *рассудок* виступають синонімами укр. *розум*, рос. *ум, разум*. Це стосується, в першу чергу, втрати людиною здатності розуміти й адекватно сприймати навколишній світ: укр. *з глузду з'їхати, глузду рішиться (втратити розум, зійти з розуму)*; рос. *лишиться ума (разума, рассудка)* [УРРУФС, с. 432]. Проте основним значенням укр. *глузд* і рос. *рассудок* є "здатність логічно мислити і виносити судження". Слід відзначити, що аксіологічна маркованість цієї "здатності" у східнослов'янських культурах є досить негативною. Так, етимологічно укр. *глузд* виводиться з пр.-сл. * *gloud-* – "слизувати грудка" (очевидно пов'язано із виглядом мозку) і є однокореневим зі словами *глей, глива, глина, глист, глизявий*, у внутрішній формі яких закладене уявлення про щось слизьке [ЕСУМ, I, с. 529], що, у свою чергу, викликає негативну емоційно-оцінну реакцію у звичайній свідомості. О. Уризон, досліджуючи російські лексеми *ум, разум, рассудок*, відзначає, що *рассудок* передбачає швидше звичайне, повсякденне знання. Обсяг такого знання є невеликим, і поціновується воно невисоко, оскільки базується на *здоровому глузді* (рос. *здравый смысл*) і не враховує багатства життя [7, с. 32–33]: *Мы, при всей своей деловитости и жадности, как лёд холодны и к жизни, и к смерти: если и боимся её, то рассудком или же только остатками животного инстинкта (И. Бунин)* [Там само]. *Холодный рассудок руководил его действиями; Её любовь к Ивану была рассудочной и далёкой от настоящей страсти; Разве можно жить только рассудком и забыть о любви, о дружбе, о радости?* Отже, конотативний потенціал цього типу мислення в українській і російській мові має негативну аксіологію, оскільки перебуває у контрпозиції до почуттів, що вочевидь поцінуються у східнослов'янських культурах вище, ніж дії "холодного розуму".

В італійській мові раціоналістична природа мислення якнайповніше відбита в лексемі *ragione*. Семантичний обсяг *ragione* (від лат. *ratio, onis f* – "розум") значно перевищує семантичний потенціал укр. *глузд* і *розум*, що є найближчими перекладними відповідниками *ragione*:

- розум, інтелект: *farsi una ragione* – "дослухатися до голосу розуму", *perdere l'uso della ragione* – "втратити розум";

- здоровий глузд, розсудливість: *avere ragione di qd* – "перемогти когось", *avere ragione di qc* – "подолати щось, отримати верх над чимось", *dare campo alla ragione* – "бути розсудливим", *mettere qd alla ragione* – "поставити когось на місце, навести когось на розум", *ridurre alla ragione* – "наставити на розум"; *età della ragione* – "зрілий вік" (пор. укр. *свідомий вік*, рос. *сознательный возраст*);

- доказ, аргумент, привід: *ragione d'essere (di vita)* – "право на існування, сенс життя", *ragioni del lupo* – "вовча логіка, закон джунглів", *ragione del Stato* – "державні міркування, державні інтереси", *ultima ragione* – "останній, вирішальний аргумент", *a ragione* – "по праву, на усіх підставах, заслужено", *ragione di più* – "тим більше", *a ragione veduta* – "зважаючи, після довгих міркувань", *per nessuna ragione al mondo* – "ні за що у світі", *fare ragione da qc* – "зробити висновки із чогось", *rendere la ragione di qd* – "знайти, відкрити причину чогось, відповісти за щось";

- правота, справедливість, правосуддя: *avere ragione* – "бути правим, мати підстави", *avere ragione da vendere* – "бути безумовно правим", *chiedere ragione* – "вимагати звіту, справедливості", *dare ragione a qd* – "вважати когось правим, погоджуватися з кимось, виправдовувати когось", *dire la ragione* – "діяти від імені закону", *mettere buona (cattiva) ragione* – "бути корисним (шкідливим)";

- рахунок, підрахунок: *a ragione di conto* – "готівкою", *fare la ragione* – "вести рахунок грошам";

- рід, якість, кількість: *fuor di ragione* – "занадто, дуже багато", *in ragione diretta* – "прямо пропорційно" тощо [ИРФС, с. 822–824; DILLI, с. 58, 364, 530].

Аналіз словникових статей та фразеологічних сполучень із лексемою *ragione* демонструє, на нашу думку, центральне місце логічних, раціональних форм мислення в італійській лінгвокультурі, що відбивають раціоналістичний спосіб пізнання дійсності, властивий західноєвропейській культурі загалом. Засади раціоналізму, як і європейської філософії Нового часу, були викладені французьким філософом Рене Декартом. Раціоналізм у Декарта постає як універсальний світогляд, протилежний ірраціоналізму. Нова (класична) європейська філософія ґрунтується на вірі в розум, який є вищою здатністю людини, вищою цінністю та ідеалом [ФЭС, с. 386].

Концептуалізація мислення в англійській мові значною мірою зумовлена впливом гносеологічної течії, протилежної раціоналізму, – емпіризму. Емпіризм – напрям у гносеології, який все пізнання виводить із чуттєвого досвіду; найвідоміші представники емпіризму – Дж. Локк, Ф. Бекон, Дж. Мілль [ФЭС, с. 539]. Як відомо, емпіризм стверджує, що джерелом пізнання і критерієм істини є досвід. Із двох джерел породження знання – чуттєвості і розуму – перевага віддається чуттєвості (тобто судження й умовиводи формуються на основі відчуттів і спираються на факти). Важлива роль емпіричного досвіду у процесі пізнання відбита у номені *reason*, що позначає, за даними Оксфордського словника англійської мови, "розум, глузд", а також "здатність думати, розуміти і формувати уявлення і судження на основі фактів". Важливим змістовим компонентом лексеми *reason* є "факт чи обставини, які створюють підґрунтя або мотивацію", що, в свою чергу, зумовлює такі значення *reason*, як "причина, аргумент" тощо. Наприклад: *to bring to reason* – "наставити на розум, привести до тями"; *bereft of reason* – "божевільний, без свідомості"; *strengthening their reasons with many examples* – "укріплюючи свої доводи численними прикладами"; *they proved with reasons strong that no man's feeling ever lead him wrong* – "вони привели такі переконливі аргументи, що жодне людське почуття вже не збило б його з істинного шляху" [OED, с. 211–214]. Категоризацію мисленневих процесів під кутом зору філософії емпіризму в англосаксонській лінгвокультурі ілюструють численні мовні форми, що засвідчують "відданість" британців точному фактові: *it's a fact* – "це факт", *in actual fact, as a matter of fact* – "фактично, дійсно", *actually, really* – "насправді", *exactly* – "точно", *obviously* – "вочевидь" тощо. Російська дослідниця М. Цветкова звертає увагу на семантичні іпостасі англійського іменника *sense*, смисловими складниками якого є "почуття", а також "свідомість, розум"; дієслово *to sense*, у свою чергу, поєднує у собі значення "відчувати, почувати і розуміти". З іншого боку, показано, що одне зі значень *reason* пояснюється у словнику через поняття *sense*: *good sense* – "розсудливість, здоровий глузд" [9, с. 171–172]; також *common sense* – "здоровий глузд": *it is absurd to conceive that there can be any opposition between reason and common sense* – "було б абсурдом припустити, що може бути якесь протистояння між розумом і здоровим глуздом" [OED, с. 212]. Таким чином, акцентуація чуттєвого компонента пізнання у понятті *reason* призводить до формування специфічного осмилення раціональності. Зокрема, М. Цветкова вважає, що *reasonable* в англійській свідомості не просто відрізняється

від *rational* за змістовим наповненням, а виступає певною мірою антонімічним до нього поняттям. Як приклад наводиться англійський політичний устрій, що, незважаючи на позірну нелогічність і навіть абсурдність, виявився надзвичайно довговічним і пристосованим до життя. Причини полягають у тому, що державний устрій Англії декларується як *politically and socially reasonable* (політично і соціально доцільний), водночас у сусідніх з Англією країнах основою політичного ладу є раціональне, але не розумне начало [9, с. 172].

Розмірковуючи про проблеми раціональності, П. Гайдено також говорить про антиномію розуму і раціональності, що стисло виражена в думці німецького філософа Г. Шнедельбаха: "...Раціональність витіснила розум" [2, с. 3]. На думку дослідника, класичне розуміння раціональності, викладене Аристотелем, а в Новий час Кантом, базується на принципі доцільності та керується ідеєю блага – це, власне, і є втіленням принципів розуму, що згодом були витіснені встановленням між усіма явищами причинно-наслідкових зв'язків як кінцевої мети раціональності [2, с. 12–14]. Отже, в англійській мові той тип мислення, що позначається лексемою *reason*, має високий статус, оскільки є доцільним, розумним і таким, що впорядковує людське існування загалом: *Of all the faculties of the human mind, it will, I presume, be admitted, that Reason stands at the summit* – "Ми не можемо не погодитися з тим, що з усіх сфер людської свідомості саме Розум посідає найвище місце" (Ch. Darwin) [OED, с. 212].

Отже, "розум" як універсальна "наднаціональна" гносеологічна категорія знаходить неоднорідну концептуалізацію у межах національних лінгвокультур. Вивчення мовних значень категорій "розуму", включених в етнічні моделі знання, є важливим кроком до розуміння "як?" і "чому саме так?" "думають" про світ різні лінгвокультурні спільноти.

Вплив філософських засад європейського раціоналізму на категоризацію *nomina mentalia* в італійській мові та емпіризму як філософської течії в англійській формує специфічний раціоналістичний спосіб пізнання дійсності. Водночас особливості світоглядних засад англійської лінгвокультури у сконденсованому вигляді містяться в категорії *reason*, що, на відміну від італійського *ragione*, абсолютизує принцип "доцільності".

Категоризація мислення в українській і російській мові позначена діалектикою розуму і почуттів як основою формування "емоційності", властивої східнослов'янським культурам, що втілюється, зокрема, в негативно маркованій аксіології укр. *глузд* і рос. *рассудок* та опозитивності "розуму" до "душі" та "серця" як емоційних центрів людини.

Nomina mentalia досліджуваних мов концептуалізують універсальні та національно-специфічні особливості пізнавальних процесів, водночас національно-мовні картини світу відображають нерозчленованість раціо-

нальних та емоційних категорій у звичайній свідомості, внаслідок чого лексика *nomina mentalia* може бути співвіднесена із морально-ціннісною концептуалізацією світу. Відмінності у змістовому наповненні ментальних категорій у різних мовах, зумовлені специфікою національного характеру та соціокультурних стереотипів етносів, формують особливості національного "способу мислення", задають етнічні параметри когнітивно-го освоєння світу людиною.

Для західноєвропейського культурного ареалу є характерним раціоналістичний спосіб пізнання дійсності, дистинктивні риси якого втілені в семному наборі компонентів категорій ментальної сфери – англ. *reason, mind*; італ. *ragione, mente*. Особливістю концептуалізації мислення в італійському та англійському мовно-культурному просторі порівняно зі східнослов'янськими культурами є ширший семантичний обсяг *nomina mentalia*, що відбиває дифузність ментальних категорій і почуттів, опосередкованих сферою свідомості. В українській і російській лінгвокультурах ментальні категорії знаходяться в опозиції до "душі" і "серця" як чуттєвого начала людини, і така діалектика розуму і почуттів є основою формування емоційності – етноспецифічної риси національної ментальності носіїв аналізованих культур.

Список використаних джерел:

1. Болдырев Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики / Болдырев Н.Н. // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1. – С. 18–36.
2. Гайдено П.П. Проблема рациональности на исходе XX века / Гайдено П.П. // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 3–14.
3. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу / Голубовська І.О. – К.: Логос, 2004. – 284 с.
4. Кравченко А.В. Классификация знаков и проблема взаимосвязи языка и знания / Кравченко А.В. // Вопросы языкознания. – 1999. – № 1. – С. 37–52.
5. Никитин М.В. Развёрнутые тезисы о концептах / Никитин М.В. // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1. – С. 53–64.
6. Рахилина Е.В. О тенденциях в развитии когнитивной семантики / Рахилина Е.В. // Известия АН. Серия литературы и языка. – 2000. – Т. 59. – № 3. – С. 3–15.
7. Урысон Е.В. Проблемы исследования языковой картины мира: Аналогия в семантике / Урысон Е.В. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 224 с.
8. Филлмор Ч. Основные проблемы лексической семантики / Филлмор Ч. // Зарубежная лингвистика III. – М., 1999. – С. 303–351
9. Цветкова М.В. Английское / Цветкова М.В. // Межкультурная коммуникация: Учеб. пособ. – Нижний Новгород: Деком, 2001. – С. 158–184.

Список умовних скорочень:

1. Даль – Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: [В 4 т]. Т. 4. – М., 1989.
2. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К., 1982. – Т. 1.
3. ИРФС – Итальянско-русский фразеологический словарь. – М., 1982.
4. УРРУФС – Українсько-російський і російсько-український фразеологічний глумачний словник. – Х., 1997.
5. ФЭС – Философский энциклопедический словарь. – М., 2003.
6. DILI – Dizionario illustrato della lingua italiana per la scuola dell'obbligo. – Stampa di Cles (TN), 1997.
7. OED – The Oxford English Dictionary. – New York. – Oxford, 1974.

Надійшла до редколегії 25.06.2012

Письменная Ю., канд. филол. наук, ассист.
КНУ им. Т. Шевченко, Киев

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ МЕНТАЛЬНИХ КАТЕГОРІЙ В НАЦІОНАЛЬНИХ ЛІНГВОКУЛЬТУРАХ: КОНТРАСТИВНЕ ІССЛЕДОВАНИЕ

*Рассмотрены универсальные и этноспецифические особенности языковой репрезентации ментальных категорий в украинском, русском, английском и итальянском языках. Определены отличия в содержательном наполнении *nomina mentalia*, обусловленные спецификой национального характера и социокультурных стереотипов этносов.*

Pysmenna Y., PhD, Assistant Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE CONCEPTUALIZATION OF MENTAL CATEGORIES IN THE NATIONAL LANGUAGES: THE CONTRASTIVE RESEARCH

*The thesis is devoted to the research of the universal and ethnic peculiarities of the language representation of the mental categories in the Ukrainian, Russian, English and Italian languages. It is cleared out the distinctive characteristics of the semantics of *nomina mentalia*, which are determined with the national mentality.*